

УДК 94(476)“17/18”:63–051

UDC 94(476)“17/18”:63–051

**УРАДАВАЯ ПАЛІТЫКАЎ ДАЧЫНЕННІ
ДА ДЗЯРЖАЎНЫХ СЯЛЯН
НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ
(КАНЕЦ XVIII – ДРУГАЯ ПАЛОВА
XIX ст.)**

**GOVERNMENT POLITICS
CONCERNING STATE PEASANTS
ON THE TERRITORY OF BELARUS
(THE END OF THE XVIII – THE
SECOND HALF OF THE XIX CENT.)**

С. А. Талмачова,
*дактарант кафедры
гісторыі Беларусі і славянскіх
народаў БДПУ, кандыдат
гістарычных навук, дацэнт*

S. Talmachova,
*Doctoral Candidate of the Department
of History of Belarus and the Slavic
Nations of BSPU, Candidate of
History, Associate Professor*

Паступіў у рэдакцыю 11.03.16.

Received on 11.03.16.

У артыкуле асветлена ўрадавая палітыка ў дачыненні да дзяржаўных сялян праз раскрыццё іх адміністрацыйнага і пазямельнага ўладкавання ў канцы XVIII – другой палове XIX ст. Паказана, што ў XIX ст. у выніку рэформ была створана шматступенная, але дакладная структура кіравання ад Міністэрства дзяржаўных маёмасцей да сельскай грамады. Важную ролю ў гэтай сістэме адыгрывалі органы самакіравання дзяржаўных сялян – валасныя і сельскія. Даказана, што пры распрацоўцы аграрнай рэформы 1861 г. менавіта гэтая структура была ўзята за аснову грамадскага ўладкавання памешчыцкай вёскі. Паказана палітыка ўрада ў пазямельным уладкаванні дзяржаўных сялян.

Ключавыя словы: дзяржаўныя сяляне, сялянства, аграрная рэформа, Міністэрства дзяржаўных маёмасцей, мясцовае кіраванне, самакіраванне, адміністрацыйнае ўладкаванне, люстрацыя, воласць, сельская грамада, пазямельнае ўладкаванне.

The article deals with the government policy towards the state peasants. It is discovered through the analysis of peasants' administrative and land structure at the end of XVIII – the second half of XIX century. As it is shown in the article the multistep but clear management system from the Ministry of state property to the rural community was established in the XIX century as a result of the reform. District (volost') and village local authorities of the state peasants played an important role in that system. It is proved that during the development of the agrarian reform of 1861 that structure was used as a basis of social organization of landlords' villages. The government land policy towards the state peasants is also studied in the article.

Keywords: state peasants, peasantry, agrarian reform, Ministry of state properties, local government, self-government, administrative arrangement, lustration, volost, village society, land arrangement.

Уводзіны. Гісторыя сельскага насельніцтва Беларусі з'яўляецца прадметам даследавання многіх навукоўцаў. Праблемам рэалізацыі аграрных рэформаў XIX – пачатку XX ст. прысвяцілі свае працы М. Доўнар-Запольскі, Н. М. Дружынін, К. І. Кернажыцкі, К. І. Шабуня, А. І. Кажушкоў, М. Б. Фрыдман, П. А. Зайанчкоўскі, Л. П. Ліпінскі, С. М. Самбук, В. П. Панюціч, С. М. Токць, А. Г. Каханоўскі і інш. У даследаваннях названых навукоўцаў у рэчышчы разглядаемых імі праблем аграрнай гісторыі ўдзялялася пэўная ўвага і дзяржаўным сялянам як складовай частцы сельскага насельніцтва, якое ўдзельнічала ва ўсіх працэсах, што адбываліся ў беларускай вёсцы. Актуальнасць прапануемай працы абумоўлена тым, што пры шматбаковым вывучэнні сялянства ў сучаснай айчынай гістарыяграфіі адсутнічае комплекснае даследаванне ўладкавання дзяржаўнай вёскі ў канцы XVIII – другой палове XIX ст. Мэта да-

следавання – высветліць палітыку самадзяржаўя ў дачыненні да дзяржаўных сялян праз прызму іх адміністрацыйнага і пазямельнага ўладкавання з часу ўваходжання тэрыторыі Беларусі ў склад Расійскай імперыі ў другой палове XVIII ст. і да канца XIX ст., калі ў выніку аграрных пераўтварэнняў было ўніфікавана саслоўе сельскіх абывацелей.

Асноўная частка. Катэгорыя дзяржаўных сялян была створана Пятром I з былых чарнасошных сялян, якія жылі на землях казённых (чорных ці падатковых), і з розных службовых людзей, якія згубілі сваё служылае значэнне з уладкаваннем рэгулярнай арміі, а таксама з некаторых іншародцаў. Пазней да дзяржаўных сялян былі далучаны ўсе вольныя сельскія абывацелі, якія паступалі ў веданне казны. Пры Кацярыне II да дзяржаўных ці казённых сялян былі далучаны сяляне, якія належалі духоўнаму ведамству (манастырскія), сяляне

старосцінскія, паезуіцкія і інш. Дзяржаўныя сяляне як асобы вольнага стану карысталіся некаторымі асабовымі грамадзянскімі і маёмаснымі правамі. Яны належалі казне, плацілі аброк, былі асабіста вольнымі, мелі права мяняць сваю саслоўную прыналежнасць і месца жыхарства. Гэтая катэгорыя сельскага насельніцтва вызначалася вялікай разнастайнасцю ў плацяжы падаткаў і выкананні павіннасцей. Прычынай была рознасць у гістарычным паходжанні груп, з-за чаго яны мелі розныя найменні. Усяго налічвалася больш за два дзясяткі найменняў сялян, падуладных казне: старосцінскія, паезуіцкія, паманастырскія, вольныя хлебаробы, канфіскаваныя і інш. Указ Сената ад 15 мая 1840 г. скасаваў гэтыя разнародныя найменні сялян, якія належалі Міністэрству дзяржаўных маёмасцей, і надаў ім агульную назву – дзяржаўныя сяляне [1, с. 61].

Напярэдадні аграрнай рэформы ў 1858 г. (10-я рэвізія) у пяці паўночна-заходніх губернях (Віленская, Віцебская, Гродзенская, Мінская і Магілёўская) налічвалася 869 053 душ дзяржаўных сялян абодвух полаў, ці 25,7 % сялянскага насельніцтва (у цэлым па Еўрапейскай Расіі гэты паказчык быў намнага вышэйшы – 41,0 %) [17, с. 272–274]. Па падліках В. П. Панюціча, існавала 6919 паселішчаў дзяржаўных сялян, у іх – 62 645 двароў. Казённай зямлёй было надзелена 227 309 (95 %) рэвізскіх душ, на ўласных землях паселена 8174 (3,4 %); 744 (0,3 %) селяніна мужчынскага полу жылі на прыватнаўласніцкай зямлі. Акрамя таго, паводле афіцыйных даных, 3105 (1,3 %) рэвізскіх душ дзяржаўных сялян былі беззямельныя. У карыстанні сялянства дзяржаўнай вёскі Беларусі знаходзілася 1 262 890 дзес. прыдатнай зямлі, што складала 45,2 % казённай зямельнай уласнасці. Пераважная большасць дзяржаўных сялян жыла на захадзе і поўначы Беларускага рэгіёну [2, с. 99].

У 20-я гг. XIX ст. у распараджэнне казны перайшлі паезуіцкія «другія» – сяляне былых маёнткаў Ордэна езуітаў ва Усходняй Беларусі. У 1858 г. іх налічвалася 3403 (0,1 %) душы абодвух полаў [2, с. 99; 6, с. 29, 32]. У 1861 г. у казённае ведамства паступілі таксама царкоўныя і манастырскія сяляне Беларусі. У сувязі з малазямеллем і беззямеллем яны былі паселены на казённых землях, за карыстанне якімі павінны былі плаціць дзяржаве грашовы аброк. У канцы 50-х гг. царкоўных і манастырскіх сялян мелася 3429 (0,1 %) душ. Яны сустракаліся ва ўсіх рэгіёнах Беларусі [2, с. 99; 6, с. 29, 33].

Унутранае кіраванне ў дзяржаўных сялян з даўніх часоў было заснавана на грамадскім пачатку. Яны размяркоўваліся на грамады, якія кіраваліся сваімі мірскімі сходамі. У 1797 г. Па-

вел І выдаў Палажэнне аб уладкаванні валасцей. З гэтага часу валасць набыла вызначанае адміністрацыйнае азначэнне. Яна ўключала да 3000 душ, кіравалася валасным праўленнем, якому падлягалі ўсе справы дзяржаўных сялян па грамадскім самакіраванні і па судзе. Валасному галаве належала ўлада па разборы малаважных спрэчак і іскаў сялян, а пры іх нязгодзе ён адпраўляў справу ў адпаведны суд. Па гаспадарчых справах валасное самакіраванне падпарадкоўвалася казённай палаце, а па паліцэйскіх справах – земскаму суду. Сельскі мірскі сход складаўся з гаспадароў двароў. Сельскае самакіраванне складалася са старасты, даглядчыка сельскага запаснога магазіна і дзясяцкіх. Аднак валасное самакіраванне ў хуткім часе зрабілася ў руках земскай паліцыі новым сродкам злоўжыванняў і ўціску сялян [5, с. 5–6].

У лютым 1810 г. Аляксандр І заявіў, што «стан казённых сялян даўно ўжо патрабаваў лепшага ўладкавання». Ён адзначыў, што нярэдка «гэты клас людзей» «цярпеў важныя абцяжарванні» з боку «ніжэйшых земскіх чыноў» і паабяцаў у бліжэйшы час прыняць «усе патрэбныя меры» для выпраўлення становішча дзяржаўных сялян [7, с. 59].

У 1811 г. пры Міністэрстве фінансаў быў створаны асобны дэпартамент дзяржаўных маёмасцей. Разам з казённымі сялянамі ў ведамства новага дэпартаменту паступілі ўсе населеныя і ненаселеныя казённыя землі, а таксама розныя аброчныя крыніцы даходу з іх і казённыя лясы [5, с. 6].

Пры Аляксандры І і Мікалай І распрацоўваліся праекты рэфармавання грамадскага ўладкавання розных катэгорый сялян, якія адносіліся да дзяржаўных ці казённых. У 1836 г. Мікалай І даручыў П. Д. Кісялёву распрацаваць праект рэфармавання ў іх кіраванні. Галоўнымі задачамі пераўтварэнняў былі «апекаванне сельскіх абывацелей, кіраванне дзяржаўнымі маёмасцямі і падтрымка сельскай гаспадаркі» [5, с. 20].

Праект, які прадставіў П. Д. Кісялёў на зацвярджэнне, прадугледжваў наступны парадак кіравання дзяржаўнымі сялянамі:

1) вышэйшае – Міністэрства дзяржаўных маёмасцей з канцылярыяй і трох дэпартаментамі. Першы і другі дэпартаменты займаліся справамі па апекаванні і кіраванні. Заходнія губерні адносіліся да ведамства другога дэпартаменту. Трэці дэпартамент займаўся пытаннямі сельскай гаспадаркі;

2) губернскае – палаты дзяржаўных маёмасцей у складзе трох аддзяленняў: гаспадарчага, ляснога і кантрольнага. У сваю чаргу палаты падзяляліся на тры разрады ў адпаведнасці з мясцовымі асаблівасцямі, па колькасці земляў, лясоў і насельніцтва;

3) павятовае – акруговыя начальнікі як выканаўцы распараджэнняў палаты па кіраванні дзяржаўнымі маёмасцямі і як папярэжыцелі над сялянамі [5, с. 20].

Валасное самакіраванне, уведзенае Паўлам I, вырашана было пакінуць у якасці распарадчага органа. Яно аб'ядноўвала некалькі сельскіх грамад, якія становіліся першаснай адміністрацыйнай адзінкай. Усе папярэднія падзелы на ўчасткі (падатковыя, рэкруцкія і інш.) адмяняліся, паселішчы аб'ядноўваліся ў грамады ў адпаведнасці са зручнасцю гаспадарчых і адміністрацыйных распараджэнняў.

Грамадскае самакіраванне меркавалася стварыць з наступных частак:

1) сельскае самакіраванне складалася з сельскага старшыні – главы грамады і наглядчыка за грамадскім парадкам, двух старостаў – аднаго па гаспадарчай, а другога па паліцэйскай частцы, зборшчыка падаткаў і даглядчыка магазіна, якія збіралі грашовыя сумы і хлеб у адпаведнасці з папярэдняй раскладкай грамады і, нарэшце, сельскага пісара;

2) сельская расправа (суд) пад старшынствам старшыні, з двух добрасумленых для разбору гаспадарчых спраў і па малаважных праступках з правам пераносу спраў у вызначаных выпадках у валасныя расправы (суд). Для кіраўніцтва валасных і сельскіх спраў быў распрацаваны асаблівы сельскі судовы статут з па магчымасці спрошчаным судаводствам. Для азнаямлення сялян з іх абавязкамі і з дзеяннямі, забароненымі законам, быў складзены кароткі сельскі паліцэйскі статут, які павінен быў служыць для кіраўніцтва ў прыватным і грамадскім жыцці сялян;

3) мірскія сходы для абмеркавання і вырашэння грамадскіх спраў захоўваліся. Для іх абмежавання і папярэджвання беспарадку і злоўжыванняў з-за шматлюднасці сходаў было вырашана, па-першае, збіраць сходы пад кіраўніцтвам старшынь як адказных за парадак. Па-другое, замест усіх гаспадароў двара дазвалялася прысутнічаць на сходах толькі выбарным: на сельскіх – па адным ад 5, а на валасных – па адным ад 10 двароў. Па-трэцяе, збіранне сходаў абмяжоўвалася трыма тэрмінамі на працягу года. Па-чацвёртае, больш дакладна была вызначана кампетэнцыя сходаў, а рашэнні іх у адносінах законнасці падлягалі разгляду начальствам [5, с. 21–22].

Пасля доўгіх абмеркаванняў праект паступіў на разгляд імператару. 26 снежня 1837 г. Мікалай I падпісаў імянным указ Сенату аб стварэнні Міністэрства дзяржаўных маёмасцей. Адною з задач новага міністэрства абвешчалася «правесці поўнае пераўладкаванне іх (дзяржаўных сялян. – С. Т.) кіравання». Яно складалася

з трох дэпартаментуў, як прапаноўвалася ў праекце. Міністрам дзяржаўных маёмасцей быў прызначаны П. Д. Кісялёў [5, с. 23].

У 1838 г. у 9 заходніх губернях былі адкрыты падрыхтоўчыя камісіі для складання прыёмных вопісаў дзяржаўных маёмасцей. У 1839 г. тут пачалі дзейнасць палаты дзяржаўных маёмасцей. Да 1842 г. новае кіраванне было ўведзена ва ўсіх губернях імперыі і складалася з 47 палат, 280 акруговых кіраванняў, 1308 валасных і 5860 сельскіх самакіраванняў [5, с. 29–30].

Казённыя маёнткі ў 9 заходніх губернях да 1844 г. знаходзіліся ў гаспадарча-адміністрацыйным кіраванні і аддаваліся ці ў арэнднае, ці ў справаздачна-адміністрацыйнае ўтрыманне прыватным асобам у поўным складзе: з фальварковымі землямі, рухомым і нерухомым інвентаром, аброчнымі крыніцамі даходу і населенымі вёскамі, сяляне якіх выконвалі натуральныя павіннасці. У такой сукупнасці маёнткі аддаваліся з таргоў ці без таргоў, з плацяжу прыбытку, вылічанага па часовым інвентары, які звычайна складаўся пры прыёме ў казну маёнтка [5, с. 43–44].

З 1844 г. у гэтых маёнтках пачалося ўвядзенне люстрацый на падставе палажэння 1839 г. Для кожнага маёнтка складаўся люстрацыйны інвентар, які вызначаў склад маёнтка і яго каштоўнасць з штогадовым прыбыткам. Прыпісаныя да гэтых інвентароў сяляне пераводзіліся на аброк, а фальварковыя землі ў большай частцы паступалі ў дадатковы надзел сялянам альбо залічваліся ў разрад запасных ці вакантных, для аддачы ва ўтрыманне па частках. Фальварковыя будынкі і рухомы і нерухомы інвентар прадаваліся з аўкцыёну ці аддаваліся ў падтрымку сялянам.

«Очерк пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837–1887» змяшчае наступныя звесткі аб выніках люстрацый у заходніх губернях. Люстрацыі былі праведзены ва ўсіх казённых маёнтках заходніх губерняў, у якіх налічвалася 701 428 душ; з іх да 1856 г. 680 920 душ былі пераведзены канчаткова на пазямельны аброк, а 26 937 душ заставаліся не пераведзенымі з-за таго, што не скончыўся тэрмін «правоў пажалаваных асоб». Пры правядзенні люстрацый і пераводзе на аброк сяляне атрымалі на 358 958 дзес. зямлі больш, чым валодалі раней, пры гэтым былі ўладкаваны 8324 бяздомныя бабылі. У выніку павіннасці сялян паменшыліся на 605 387 руб., а прыбытак казны, за выключэннем аброчных артыкулаў, павялічыўся на 281 600 руб. [5, с. 44].

У 1857 г. Міністрам дзяржаўных маёмасцей быў прызначаны М. М. Мураўёў. Ён лічыў неабходным рэфармаванне кіравання дзяржаўнай вёскай. Па-першае, новы міністр імкнуўся

павысіць прыбыткі з дзяржаўных маёмасцей і, па-другое, спрасціць кіраванне дзяржаўнымі сялянамі. М. М. Мураўёў лічыў неабходным «падрыхтаваць іх (дзяржаўных сялян. – С. Т.) праз знішчэнне залішняй апекі да свядомага заведання асабістымі іх справамі» [5, с. 81].

Дзеля распрацоўкі праектаў пераўтварэнняў быў створаны асобны камітэт, які прапанаваў наступныя меры, каб аптымізаваць кіраванне дзяржаўнай вёскай. Было вырашана ліквідаваць дзве адміністрацыйныя інстанцыі – акруговыя і сельскія ўпраўленні і адну судовую – сельскую расправу. Замест аб'яднання паселішчаў спачатку ў форме сельскай грамады, а затым у форме воласці прапанавалася захаваць толькі валасную грамаду, зменшыўшы асабовы склад валасцей да 4 тыс. душ у сярэднім. У кожным паселішчы меркавалася пакінуць непасрэдных выканаўцаў распараджэнняў начальства ў асобе сельскіх старостаў. Вырашэнне спраў, якія тычыліся ўнутранага ўладкавання паселішчаў, перадавалася сельскім сходам. Замест акруговых начальнікаў і іх памочнікаў меркавалася часова вызначыць асаблівых чыноўнікаў, якія, не ўтвараючы асобнай інстанцыі, былі абавязаны пераважна назіраць за дзеяннямі валасных праўленняў [5, с. 82].

Названыя прапановы камітэта былі ўхвалены Аляксандрам II і пачалі выконвацца. Да канца 1861 г. былі ліквідаваны сельскія кіраванні і расправы ў 34 губернях, 40 акруговых упраўленняў і 24 пасады памочнікаў акруговых начальнікаў [5, с. 82]. У Беларусі, Прыбалтыі, Украіне і Літве захоўваліся папярэднія органы самакіравання дзяржаўных сялян (сельскі сход, адміністрацыйна-выбарныя асобы сельскага кіравання – сельскі старшыня, староста і інш.). У агульнарасійскіх губернях яны былі ліквідаваны, а функцыі сельскіх упраўленняў перайшлі да валасных устаноў. Па сваім складзе, функцыях і тэрытарыяльным ахопе сельскія ўпраўленні ў заходніх губернях сталі адпавядаць валасным органам цэнтральных губерняў Расіі [2, с. 100].

Адначасова з вышэйназваным камітэтам абспрашчэнні кіравання былі ўтвораны і іншыя камітэты з мэтай распрацоўкі праектаў пераўтварэнняў у дачыненні да дзяржаўных сялян, у тым ліку камітэт для ўладкавання казённых маёнткаў у заходніх і прыбалтыйскіх губернях.

Яшчэ з 1858 г. з адабрэння Аляксандра II М. М. Мураўёў прадпрыняў пераацэнку ўгоддзяў дзяржаўных сялян Заходняга краю (паўторная люстрацыя) і перавод іх на аброк. З гэтай мэтай у міністэрстве былі складзены новыя ацэначныя правілы. Пасля аднаўлення ў папярэднім памеры (у параўнанні з ацэнкай да 1842 г.) аклада аброчнага падатку па колькасці душ 10 рэвізіі і з павышэннем яго

ў некаторых губернях за тры гады прыбытак казны павялічыўся на 2 875 000 руб. Пры гэтым асабліва ўвага была звернута на спраўнае паступленне ўсіх збораў з сялян [5, с. 86].

Такіх вынікаў Міністэрства дзяржаўных маёмасцей дасягнула шляхам шэрагу мерапрыемстваў. Дзеля павышэння прыбытковасці былі перагледжаны памеры сялянскіх надзелаў. У выпадку назапашання нядоімкаў яны памяншаліся. У выніку з-за незадавальняючага стану гаспадаркі ў беларускіх губернях надзелы сялянскай беднаты ў дзяржаўнай вёсцы паменшылі да 1/4 першапачатковай велічыні. Многія сяляне былі абезземлены. На падліках В. П. Панюціча, пасля правядзення люстрацый у 5 паўночна-заходніх губернях колькасць безземельных сялянскіх двароў (бабылёў) складала 8265 (8,4 %), малаземельных (агароднікаў) – 3991 (4,1 %). Адначасова заможным сялянам перадавалі ў надзел арандаваныя імі запасныя казёныя землі. Пры правядзенні люстрацый у бяднейшых сялян адабралі значную частку надзельных зямель на карысць казны. Суседнія памешчыкі таксама імкнуліся захапіць землі дзяржаўных сялян. У выніку плошча прыдатнай надзельнай зямлі ў дзяржаўнай вёсцы 5 паўночна-заходніх губерняў скарацілася з 1 916 397 да 1 722 165 дзес., або на 11,3 %. Нават паводле афіцыйнага заключэння сялянскае землекарыстанне тут было значна паменшана, а ў некаторых паселішчах аброчны падатак стаў непасільным для сялян. У названых губернях пазямельны аброк дзяржаўных сялян з дзесяціны надзельнай зямлі ў сярэднім павялічыўся з 48,3–74,2 да 75–93 кап. Аброчныя плацяжы за зямлю ў 5 паўночна-заходніх губернях былі павялічаны да 1401,1 тыс. руб. супраць 759,1 тыс. руб., што ўносілі сяляне да 1859 г., г. зн. узраслі на 84,6 % [2, с. 100]. Такое значнае павелічэнне аброку рабіла яго непасільным для сялян. Пры гэтым неабходна адзначыць, што дзяржаўныя сяляне былі вызвалены ад выканання разнастайных абавязковых работ як па ўмовах з арандатарамі маёнткаў, так і па будоўлі грамадскіх будынкаў і апрацоўцы грамадскіх запашак. На жаль, для параўнання не ўяўляецца магчымым вызначыць кошт такіх натуральных павіннасцей, якія выконваліся сялянамі да 1859 г. Тым не менш урад апасаўся масавых хваляванняў у дзяржаўнай вёсцы. Таму ў 1860–1861 гг. плацяжы былі павялічаны пакуль што на 22 %, а не 84,6 % [15, с. 179]. Такім чынам, у выніку правяральных люстрацый фінансавае становішча дзяржаўных сялян Беларусі ў цэлым значна пагоршылася.

У 1861 г. Аляксандр II загадаў Міністру дзяржаўных маёмасцей М. М. Мураўёву скласці праект закона аб распаўсюджанні палажэнняў рэформы 19 лютага 1861 г. на дзяржаўных ся-

лян. Мелася на ўвазе вырашэнне многіх пытанняў. Па-першае, размеркаванне кіравання дзяржаўнымі сялянамі і ўласна дзяржаўнымі маёмасцямі. Адсюль вынікала і неабходнасць адміністрацыйнага пераўладкавання ўсяго апарату кіравання міністэрства ў адпаведнасці з плануемым скарачэннем яго кампетэнцыі. Па-другое, акрэсленне ўмоў распаўсюджвання палажэнняў 19 лютага 1861 г. на дзяржаўных сялян: магчымасць карыстання і набыцця казённай зямлі, а таксама выкупу яе ў маёмасць; вызначэнне дзяржаўных павіннасцей, якія сяляне павінны былі адбываць за карыстанне зямлёй; прадстаўленне новых правоў самакіравання. Па-трэцяе, неабходна было распрацаваць праект перадачы самакіравання дзяржаўных сялян агульным сялянскім установам. Пры гэтым міністры дзяржаўных маёмасцей і ўнутраных спраў лічылі неабходным рэалізаваць падобны перавод паступова па прычыне значнай колькасці названай катэгорыі сельскага насельніцтва. Прапановы М. М. Мураўёва былі ўнесены на разгляд Галоўнага камітэта аб уладкаванні сельскага стану. Рэалізоўваў рэформы новы Міністр дзяржаўных маёмасцей А. А. Зеляной (1862–1872 гг.).

28 студзеня 1863 г. Аляксандр II зацвердзіў меркаванне Дзяржаўнага савета, які ўстанавіў галоўны напрамак уладкавання дзяржаўных сялян. Землі, якімі карысталіся сяляне, прызнаваліся маёмасцю казны, а за сялянамі захоўвалася права пастаяннага карыстання гэтымі землямі. Аброк, які сплочваўся за іх, вызначаўся на падставе пазямельнай ацэнкі. Пры гэтым сяляне маглі выкупіць надзел з растэрміноўкай, выплаты выкупной сумы [5, с. 102].

Не чакаючы заканчэння распрацоўкі рэформы для дзяржаўных сялян усёй Расіі, у выніку паўстання 1863–1864 гг. Міністэрства дзяржаўных маёмасцей у 1864 г. прызначыла новую праверачную люстрацыю, спачатку толькі ў Віленскай, Ковенскай і Гродзенскай губернях, а з 1866 г. і ў Мінскай губерні. Камісіі павінны былі не толькі вызначыць памеры сялянскіх надзелаў, але і павялічыць іх у выпадках неабходнасці, а таксама вызначыць кошт аброку. Пры гэтым камісіі павінны былі мець на ўвазе велічыню надзелаў і выкупных плацяжоў былых прыватнаўласніцкіх сялян бліжэйшых маёнткаў, каб пры пераводзе дзяржаўных сялян на выкуп становішча названых груп сельскага насельніцтва было аднолькавым [15, с. 179–180]. У 1864 г. быў выдадзены ўказ аб пазбаўленні дзяржаўных сялян пастаянных зямельных участкаў «за наапаўненне нядоімак» [2, с. 102; 16, с. 88].

18 студзеня 1866 г. быў падпісаны закон аб адміністрацыйным уладкаванні дзяржаўных

сялян і аб перадачы іх да 1 лістапада 1866 г. у падпарадкаванне агульным губернскім і павятовым па сялянскіх справах установам. Пытанне аб пазямельным уладкаванні дзяржаўных сялян было вынесена на асобнае зацвярджэнне і вырашана толькі ў канцы 1866 г.

Склад ранейшай сельскай грамады на дзяржаўных землях быў захаваны, аднак дазвалялася аб'ядноўваць яе з грамадой сялян іншых разрадаў. Да вызначанага ў законе тэрміну, г. зн. да 1 лістапада, перадача дзяржаўных сялян у падпарадкаванне агульным па сялянскіх справах установам скончылася па ўсіх губернях. Так, 27 кастрычніка 1866 г. Мінскі губернатар паведамляў Міністру ўнутраных спраў, што «дзяржаўныя сяляне Мінскай губерні ў распаўсюджэнні устаноў па сялянскіх справах прыняты» [3, арк. 60]. Пры гэтым губернатары адзначалі, што гаспадарчае ўладкаванне дзяржаўных сялян у большасці выпадкаў стала лепшым, чым у былых памешчыцкіх. Прычыну такога становішча некаторыя губернатары бачылі ў большым развіцці ў першай катэгорыі сельскага насельніцтва «самастойнасці і духа прадпрымальніцтва», а таксама ў тым, што «адміністрацыя дзяржаўных сялян клапацілівым апекаваннем аб іх і правільна ўсталяванай сістэмай кіравання шмат садзейнічала развіццю ў іх дабрабыту і ўвядзенню паміж імі карысных устаноў» [5, с. 103–104].

Пры рэалізацыі дадзенай рэформы Дзяржаўны савет толькі ў крайнім выпадку дазволіў аб'ядноўваць дзяржаўных сялян у адной воласці з былымі прыватнаўласніцкімі. Гэта можна было зрабіць: калі паселішча дзяржаўных сялян знаходзілася на вельмі далёкай адлегласці ад галоўнай групы паселішчаў; уваходзіла ў склад воласці, што ўжо існавала; ляжала бліжэй да валаснога праўлення былых прыватнаўласніцкіх ці ўдзельных сялян. Міністэрства ўнутраных спраў даручыла губернатарам «распацаць уладкаванне валасцей па тэрытарыяльнай прыкмеце» [14, арк. 48, 58–59].

Аднак гэты перавод быў для сялян даволі драматычным. Напрыклад, з'езд міравых пасрэднікаў Мінскага павета вырашыў мэтазгодным з чатырох пакінуць толькі дзве сельскія грамады дзяржаўных сялян, пераўтварыўшы іх у асобныя воласці. Паселішчы астатніх дзвюх размяркоўваліся паміж ужо існаваўшымі валасцямі [4, арк. 18–31]. У сувязі з гэтым дзяржаўныя сяляне Пакуцкай сельскай грамады, якую вырашана было далучыць да розных валасцей былых памешчыцкіх сялян, прасілі Мінскага губернатара стварыць асобную воласць. Яны адзначалі, што ім «вельмі сорамна будзе далучацца да валасных праўленняў» былых прыватнаўласніцкіх сялян. Іх просьба засталася без задавальнення [4, арк. 52]. Дзяр-

жаўныя сяляне Гатаўскай грамады прасілі стварыць асобную Гатаўскую воласць, уключыўшы ў яе склад бліжэйшую Лошыцкую, а не прыпісваць іх да Самахвалавіцкай воласці. Аднак Мінская губернская па сялянскіх справах прысутнасць адмовіла ў гэтай просьбе, спаслаўшыся на больш ранняе рашэнне аб ліквідацыі Лошыцкай воласці [4, арк. 32–33 зв.].

З перадачай дзяржаўных сялян агульным па сялянскіх справах установам (губернскія па сялянскіх справах прысутнасці, міравыя пасрэднікі і іх павятовыя з'езды) істотна змяніліся характар і кампетэнцыя Міністэрства дзяржаўных маёмасцей. Зараз да яго ведамства адносілася кіраванне казённымі землямі, аброчныя крыніцы прыбытку і лясы, пазямельнае ўладкаванне дзяржаўных сялян, а таксама справы па развіцці сельскай гаспадаркі і па абароне правоў казны. З гэтай прычыны паводле ўказа ад 22 снежня 1866 г. у складзе міністэрства і падначаленых яму ўстаноў з 1 студзеня 1867 г. адбыліся наступныя пераўтварэнні [11].

Першы дэпартамент, які з 1859 г. займаўся толькі дзяржаўнымі сялянамі, быў ліквідаваны, а «каланіяльнае аддзяленне» (у яго кампетэнцыю ўваходзіла кіраванне іншаземнымі каланістамі і «іншародцамі») перадавалася ў новаўтвораны Дэпартамент агульных спраў. Другі дэпартамент, у сваю чаргу, быў пераўтвораны ў Часовы адзел па пазямельным уладкаванні дзяржаўных сялян. Ён займаўся як пазямельным уладкаваннем названай катэгорыі насельніцтва, так і іншых сельскіх абывацелей, а таксама вольнымі казённымі землямі і аброчнымі крыніцамі прыбытку.

Дэпартамент сельскай гаспадаркі застаўся ў ранейшым складзе, але атрымаў новае найменне – Дэпартамент земляробства і сельскай прамысловасці.

Лясны дэпартамент захаваў заведванне казённымі лясамі, але корпус ляснічых, меўшы з 1839 г. ваенную арганізацыю, цяпер набыў грамадзянскае ўладкаванне.

Канцылярыя міністра была пераўтворана ў Дэпартамент агульных спраў, дзе канцэнтраваліся судовыя справы па абароне правоў казны на землі і лясы. Названаму дэпартаменту падпарадкоўваліся інспектары, а таксама справы заведвання калоніямі іншаземных сялян і іншародцаў.

Падпарадкаваныя міністэрству палаты дзяржаўных маёмасцей ліквідаваліся, а іх справы перадаваліся асобным мясцовым органам у кожнай губерні – упраўленням. Губернскія ўпраўленні дзяржаўных маёмасцей складаліся з трох адзяленняў – гаспадарчага, ляснога і канцылярыі [5, с. 104–105; 11].

Такім чынам, мэта рэарганізацыі мясцовага кіравання дзяржаўнымі маёмасцямі заключала-

ся ў цэнтралізацыі і скарачэнні асабовага складу міністэрства і выдаткаў казны, а таксама ў канцэнтрацыі ўсёй распарадчай улады ў руках аднаго адказнага кіруючага дзяржаўнымі маёмасцямі замест існаваўшага раней калегіяльнага вырашэння спраў у палатах. Пры гэтым пэўная частка чыноўнікаў міністэрства, якія засталіся па-за штатам, адшуквала для сябе новае месца службы звычайна ў якасці міравых пасрэднікаў у заходніх губернях.

Указам 24 лістапада 1866 г. былі вызначаны ўмовы пазямельнага ўладкавання дзяржаўных сялян у 36 губернях [10]. Аднак для іх уладкавання ў заходніх губернях быў выдадзены ўказ 16 мая 1867 г., якім вызначаліся правілы надзялення зямлёй з улікам асаблівасцей землеўладання і плацэжу пазямельнага аброку ў краі [12]. Землеўладкаванне дзяржаўных сялян у гэтым рэгіёне праводзілі на тых жа падставах, што і былых панскіх сялян. Згодна з адзначаным законам і правіламі для складання люстрацыйных актаў ад 20 кастрычніка 1867 г., іх пераводзілі на абавязковы выкуп і прылічалі да разрады сялян-уласнікаў [13]. У той жа час у адпаведнасці з законам ад 24 лістапада 1866 г. надзельная зямля казённага сялянства рускіх губерняў, Левабярэжнай і Паўднёвай Украіны знаходзілася толькі ў іх пастаянным карыстанні [10]. За сялянамі замацоўвалі надзелы, што знаходзіліся ў іх пастаянным карыстанні да правядзення рэформы 1867 г. «Для ўладкавання гаспадаркі сялян» дапускалі прырэзку да сялянскіх надзелаў з запасных і іншых вольных казённых зямель. Велічыню надзельных зямельных участкаў і суму выкупных плацэжоў вызначалі люстрацыйныя камісіі, якія складалі адпаведныя акты. Звычайна яны былі адэкватныя выкупным актам былых панскіх сялян. І тыя і другія канчаткова вызначалі межы сялянскіх надзелаў і суму выкупных плацэжоў, што належала плаціць штогод [12; 13].

У прысутнасці міравога пасрэдніка люстрацыйныя акты паказвалі сялянам, а затым у выпадку іх згоды з велічынёй надзелаў і выкупу акты зацвярджала губернская па сялянскіх справах прысутнасць. Для складання і зацвярджэння люстрацыйных актаў быў прадугледжаны пэўны тэрмін: у Віленскай і Гродзенскай губернях – 3 гады, у Мінскай – 4, у Віцебскай і Магілёўскай – 6 гадоў [12, арт. 6, с. 755]. Пасля зацвярджэння люстрацыйнага акту былому дзяржаўнаму селяніну выдавалі так званую даную, якая ўяўляла сабой дакумент на права валодання надзельнай зямлёй. Выкупныя плацэжы вызначалі зыходзячы з памераў павялічанага на 10% аброчнага падатку дзяржаўных сялян, вылічанага люстрацыйнымі камісіямі пры правядзенні рэформы 1867 г. [12, арт. 4, с. 755]. Пры вызначэнні велічыні апошняга за

аснову бралася сума выкупных плацяжоў былых прыватнаўласніцкіх сялян у суседніх з казённымі панскіх маёнтках, якую змяншалі на 10 %. Атрыманы такім шляхам аброк, ператвораны ў выкупныя плацяжы, не павінен быў перавышаць перадрэфарменны аброчны пада-так больш чым на 30 % [13, арт. 12–13, с. 231]. Губернскія ўстановы мелі права зніжаць выкупныя плацяжы дзяржаўных сялян на 15 %, аднак на кожным міравым участку такія сяляне маглі складаць не больш за 20 % ад агульнай колькасці рэвізскіх душ. Выкупныя плацяжы дзяржаўных сяляне павінны былі сплочваць да 1 студзеня 1913 г. у нязменным памеры, але можна было расплаціцца і раней. У адрозненне ад былых прыватнаўласніцкіх, дзяржаўных сяляне ніякай пазыкі ад казны не атрымлівалі, што моцна ўскладняла выкуп. З другога боку, выкупныя плацяжы дзяржаўных сялян не павялічваліся, як адбывалася ў былых памешчыцкіх, за кошт працэнтаў па пазыках. Да зацвярджэння люстрацыйных актаў дзяржаўных сяляне абавязаны былі плаціць аброк, а зямельныя надзелы заставаліся толькі ў іх карыстанні [12; 13].

На захадзе і ў цэнтры Беларусі вызначэнне велічыні надзелаў і выкупу дзяржаўных сялян, адмежаванне сялянскіх зямель ад казённых люстрацыйнымі камісіямі былі закончаны на пачатку 70-х гг. Да 1871 г. па Гродзенскай губерні было зацверджана 1635 (99,4 %) люстрацыйных актаў, Віленскай – 3958 (97,5 %) і па Мінскай – 969 (96,9 %). У Віцебскай і Магілёўскай губернях рэалізацыя рэформы дзяржаўных сялян была завершана ў сярэдзіне 1870-х гг. [2, с. 103].

Па падліках В. П. Панюціча, у выніку рэформы 1867 г. колькасць зямлі, перададзенай былым дзяржаўным сялянам 5 паўночна-заходніх губерняў, у параўнанні з той, што знаходзілася напярэдадні гэтага ў іх карыстанні, узрасла на 613 656 дзес. і перавышала надзелы былых прыватнаўласніцкіх сялян у разліку на рэвізскую душу ў сярэднім на 25,4 %, а на двор – на 20,8 % [2, с. 103]. Росту землеўладання заможнай праслойкі дзяржаўнага сялянства спрыяла тое, што пры спраўнай выплаце аброку гаспадары дамоў захоўвалі за сабой дадатковыя зямельныя ўчасткі, атрыманыя па ранейшых люстрацыйных. Яны маглі валодаць таксама дзвюма або трыма сядзібамі. Дваіны зямельны надзел атрымлівалі вялікасямейныя двары, што налічвалі больш за 5 работнікаў мужчынскага полу. Пры наяўнасці свабодных зямель такі надзел мог атрымаць і селянін, у сям'і якога было больш чым 3 работнікі мужчынскага полу. Вынікам лепшай забяспечанасці дзяржаўных сялян надзельнай зямлёй з'яўлялася больш хуткае развіццё капіталістычных адносін у былой дзяржаўнай вёсцы [2, с. 103].

Плошча надзельнага землеўладання былых дзяржаўных сялян у значнай меры таксама павялічылася за кошт паселеных на казённых землях праваслаўных пасяленцаў, адстаўных салдат, былых панскіх сялян, дробнапамесных уладальнікаў, выхадцаў з іншых саслоўных груп мясцовага насельніцтва. У выніку надзялення казёнай зямлёй перасяленцаў з цэнтральных губерняў Расіі, адстаўных салдат і мясцовых старавераў у Гродзенскай, Мінскай, Віленскай і Ковенскай губернях пасля паўстання 1863–1864 г. было створана 930 новых паселішчаў [2, с. 104]. Колькасць нанова надзеленых казёнай зямлёй у 5 паўночна-заходніх губернях складала 76 793 души. Пераважная большасць з іх прыходзілася на Гродзенскую і Віленскую губерні. Часткова былі вернуты надзелы дзяржаўным сялянам, абеззямеленым у канцы 50-х – пачатку 60-х гг. XIX ст. Пры гэтым пераважная большасць беззямельных (бабылёў), у тым ліку кутнікаў, раней прыпісаных да сям'яў сялян-гаспадароў, атрымала толькі да 1/4 поўнага надзелу, г. зн. менш за 5 дзес. Ім адводзілі зямлю галоўным чынам сярод сялянскіх палёў [2, с. 104].

У выніку надзельнага землеўладання былых дзяржаўных сялян Беларусі, па падліках В. П. Панюціча, да 1877 г. у параўнанні з 1858 г. павялічылася з 1 262 890 да 1 448 349 дзес., ці на 14,7%. За гэты час лік сялянскіх двароў узрос з 62 645 да 81 430, або на 30 %, а колькасць былых дзяржаўных сялян у канцы адзначанага перыяду складала да 660 700 душ абодвух полаў, ці 21,3 % сялянскага насельніцтва [2, с. 104].

У выніку рэформы 1867 г. сярэднія сялянскія надзелы, разлічаныя паводле колькасці рэвізскіх душ, узраслі ва ўсіх рэгіёнах Беларусі. Аднак сапраўднае павелічэнне іх назіралася толькі ва ўсходніх паветах, дзе ўпершыню атрымалі зямлю нямногія сяляне. Тут да рэформы сялянскія надзелы былі меншыя. У беларускіх паветах Гродзенскай і Віленскай губерняў прырост рэвізскіх душавак надзелаў адбыўся перш за ўсё за кошт нанова надзеленых. Плошча ж надзельнай зямлі ў разліку на двор былых дзяржаўных сялян Беларусі ў 1877 г. параўнальна з 1858 г. паменшылася з 20,2 да 17,8 дзес., г. зн. на 11,4 %. Найбольш высокай велічынёй сярэдніх душавак надзелаў адрознівалася Мінская губерня, што было абумоўлена нізкай якасцю зямельных угоддзяў у паўднёвых і ўсходніх паветах губерні, раскіданасцю, асабліва на Палессі, кавалачкаў сялянскіх ворных зямель і сенажацей сярод балот [2, с. 104].

У 1877 г., па падліках В. П. Панюціча, у Беларусі налічвалася 101 349 (41 %) рэвізскіх душ былых дзяржаўных сялян, меўшых надзелы звыш 6 дзес., 58 196 (23,6 %) – ад 5 да 6 дзес. і 87 609 (35,4 %) душ – да 5 дзес. [2, с. 106].

Апошняя група сялянства адчувала вострую патрэбу ў зямельных угоддзях. З развіццём капіталізму ў сельскай гаспадарцы павялічвалася таксама праслойка беззямельных. Забяспечанасць асноўнай масы сялян зямлёй пасля рэформы 1867 г. пагаршалася [2, с. 106]. В. П. Панюціч вызначыў, што ў Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях у выніку другой праверачнай люстрацыі 1864–1869 гг., у параўнанні з праверачнай люстрацыяй 1858–1862 гг., штогадовыя аброчныя плацяжы дзяржаўных сялян у сярэднім на дзесяціну надзельнай зямлі былі паніжаны з 78–81 кап. да 67–68 кап., ці на 13,5–16,7 %, у залежнасці ад губерні [2, с. 106]. Вылічаныя на падставе пазямельнага аброчнага падатку штогадовыя выкупныя плацяжы былых дзяржаўных сялян 5 паўночна-заходніх губерняў у сярэднім на дзесяціну надзельнай зямлі вагаліся ад 36 да 70,6 кап., у залежнасці ад губерні [18, с. 113; 2, с. 106]. Па звестках Міністэрства дзяржаўных маёмасцей, яны адпавядалі мясцовым рынкавым цэнам на зямлю і былі прыкметна ніжэйшыя, чым у былых панскіх сялян.

Нягледзячы на гэта, выкупныя плацяжы былых дзяржаўных сялян былі даволі высокімі. Адлюстраваннем цяжару выкупу з'яўляюцца шматлікія скаргі сялян. У Віленскай губерні яны абскардзілі люстрацыйныя акты па 1633 (39,7 %) паселішчах. З гэтай колькасці 1169 (71,5 %) скаргаў былі выкліканы вялікімі выкупнымі плацяжамі. Губернская па сялянскіх справах прысутнасць адхіліла скаргі 1234 (75,6 %) паселішчаў. Па Гродзенскай губерні на 1 студзеня 1870 г. з 1180 (71,7 %) люстрацыйных актаў, унесеныя на разгляд губернскай прысутнасці, сяляне абскардзілі 113 (9,6 %) [2, с. 106]. У выніку рэформы агульная плошча надзельнай зямлі дзяржаўных сялян у 5 паўночна-заходніх губернях павялічылася на 613 656 дзес. Яны перавышалі надзелы памешчыцкіх сялян: на 18,7–53 % на рэвізскую душу, ці на 17–37 % на двор у залежнасці ад губерні [15, с. 180].

Заклучэнне. Такім чынам, катэгорыя дзяржаўных сялян складалася са шматлікіх груп,

меўшых розныя найменні і асаблівасці ў нясенні павіннасцей і сплочванні падаткаў. Урад паступова іх уніфікаваў. Пры Аляксандры I і Мікалаі I распрацоўваліся праекты рэфармавання сістэмы кіравання казённымі сялянамі, якая была рэалізавана П. Д. Кісялёвым. У выніку была створана шматступенная, але дакладная структура кіравання ад Міністэрства дзяржаўных маёмасцей да сельскай грамады. Важную ролю ў гэтай сістэме адыгрывалі органы самакіравання дзяржаўных сялян – валасныя і сельскія. За час свайго існавання яна паказала сваю дзеяздольнасць, таму пры распрацоўцы аграрнай рэформы 1861 г. менавіта гэтая структура была ўзята за аснову грамадскага ўладкавання памешчыцкай вёскі.

Важным было і пытанне аб пазямельным уладкаванні дзяржаўных сялян. Палажэннем 1839 г. прадугледжвалася правядзенне люстрацый казённых маёнткаў з мэтай вызначэння памераў падаткаў і павіннасцей сялян за зямельны надзел. Амаль праз 10 год на тэрыторыі Беларусі была праведзена паўторная люстрацыя дзеля павышэння даходнасці ад дзяржаўнай маёмасці, у выніку чаго пагоршылася становішча дзяржаўных сялян.

Імкненне да ўніфікацыі розных катэгорый саслоўя сельскіх абывацеляў прывяло да перадачы ў 1866 г. дзяржаўных сялян у падпарадкаванні агульным па сялянскіх справах установам. У выніку адміністрацыйных пераўтварэнняў сельскія паселішчы дзяржаўных сялян Беларусі ў шэрагу выпадкаў, нягледзячы на іх процідзеянне, увайшлі ў склад валасцей былых прыватнаўласніцкіх, якія законамі 1863 г. былі пераведзены на абавязковы выкуп. Дзеля ліквідацыі дваістага палажэння ў 1867 г. быў выдадзены закон, па якім дзяржаўныя сяляне Беларусі былі пераведзены на абавязковы выкуп, што не было зроблена для астатніх рэгіёнаў Расійскай імперыі. Такая пазіцыя ўрада была абумоўлена і палітычнымі абставінамі. Абсалютная большасць сялян краю не падтрымала паўстання 1863–1864 гг., удзельнікамі якога ў асноўным з'яўлялася шляхта.

ЛІТАРАТУРА

1. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Соврем. шк. : Экоперспектива, 2007–2011. – Т. 4 : Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч, В. Яноўская, С. Рудовіч [і інш.]; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экоперспектива, 2005. – 519 с.; іл. – С. 61.
2. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён : у 3 т. / З. Е. Абезгаўз, Х. Ю. Бейлькін, А. Р. Бухавец і інш.; пад рэд. В. П. Панюціча. – Мінск : Бел. навука, 2002. – Т. 2 : Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. – 552 с.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (г. Мінск) (далей – НГАБ). – Ф. 242. Воп. 1. Спр. 629.
4. НГАБ. – Ф. 242. Воп. 1. Спр. 635.

References

1. Gistoryya Belarusi: u 6 t. / redkal.: M. Kastyuk (gal. red.) [i insh.]. – Minsk: Sovrem. shk.: Ekoperspektiva, 2007–2011. – T. 4: Belarus u skladze Rasiyskay imperyi (kanets XVIII – pachatok XX st.) / M. Bich, V. Yanouskaya, S. Rudovich [i insh.]; redkal.: M. Kastyuk (gal. red.) [i insh.]. – Minsk : Ekaperspektyva, 2005. – 519 s.; il. – S. 61.
2. Gistoryya syalyanstva Belarusi sa starazhytnykh chasou da nashykh dzyon: u 3 t. T. 2: Gistoryya syalyanstva Belarusi ad reformy 1861 g. da sakavika 1917 g. / Z. Ye. Abegauz, Kh. Yu. Beylkin, A. R. Bukhavets i insh.; pad red. V. P. Panyutsicha. – Minsk : Bel. navuka, 2002. – 552 s.
3. Natsyyanalny gistorychny arkhiv Belarusi (g. Minsk) (daley – NGAB). – F. 242. Vop. 1. Spr. 629.
4. NGAB. – F. 242. Vop. 1. Spr. 635.

5. Очерк пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837–1887. – СПб. : Паровая скоропечатня Яблонский и Перотт, 1887. – [2], 271, IV с., 3 л. порт.
6. Панютіч, В. П. Соцыяльна-эканамічнае развіццё беларускай дзевяці в 1861–1900 гг. / В. П. Панютіч ; навуц. рэд. П. Г. Козловскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 375 с.
7. ПСЗРІ. – Собр. 1-е. – Т. 31 (1810–1811). – СПб., 1830. – № 24116. Маніфест. О мерах к уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин.
8. ПСЗРІ. – Собр. 2-е. – Т. 12 (1837). – СПб., 1838. – № 10834. Высочайше утвержденное Учреждение Министерства Государственных Имуществ.
9. ПСЗРІ. – Собр. 2-е. – Т. 41 (1866). – Отд. 1. – СПб., 1866. – № 42899. О преобразовании общественного управления государственных крестьян, и о передаче сих крестьян в ведение общих губернских и уездных, а также местных по крестьянским делам учреждений.
10. ПСЗРІ. – Собр. 2-е. – Т. 41 (1866). – Отд. 2. – СПб., 1868. – № 43888. О поземельном устройстве государственных крестьян в 36 губерниях.
11. ПСЗРІ. – Собр. 2-е. – Т. 41 (1866). – Отд. 2. – СПб., 1868. – № 44024. Об изменении и сокращении состава Министерства Государственных Имуществ и подведомственных ему местных по губерниям учреждений.
12. ПСЗРІ. – Собр. 2-е. – Т. 42 (1867). – Отд. 1. – СПб., 1871. – № 44590. О поземельном устройстве государственных крестьян в девяти Западных губерниях.
13. ПСЗРІ. – Собр. 2-е. – Т. 42 (1867). – Отд. 2. – СПб., 1871. – № 45077. Высочайше утвержденные Правила для составления, предъявления и утверждения люстрационных актов по казенным селениям и местечкам в губерниях: Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской.
14. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (г. Санкт-Пецярбург). – Ф. 1291. Воп. 1, 1865 г. Спр. 531.
15. Самбук, С. М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века / С. М. Самбук ; ред. В. П. Панютіч. – Минск : Наука и техника, 1980. – 224 с.
16. Сборник постановлений по поземельному устройству государственных крестьян в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. – СПб., 1868. – 219 с., 1 табл.
17. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом. Вып. 2: Наличное население империи за 1858 год / под ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. – СПб. : Типо-лит. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1863. – X, 330 с. : табл., 1 л. к.
18. Янсон, Ю. Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / [Соч.] Ю. Янсона, проф. С.-Петербург. ун-та. – СПб. : М. Стасюлевич, 1877. – VIII, 160, 26 с.
5. Ocherk pyatidesyatiletney deyatelnosti Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv. 1837-1887. – SPb. : Parovaya skoropechatnya Yablonskiy i Perott, 1887. – [2], 271, IV s., 3 l. port.
6. Panyutich, V. P. Sotsialno-ekonomicheskoye razvitiye beloruskoy derevni v 1861-1900 gg. / V. P. Panyutich; nauch. red. P. G. Kozlovskiy. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1990. – 375 s.
7. PSZRI. – Sobr. 1-ye. – T. 31 (1810-1811). – SPb., 1830. – № 24116. Manifest. O merakh k umensheniyu gosudarstvennykh dolgov; o prekrashchenii vypuska v oborot novykh sum assignatsiyami, i o vozvyshenii nekotorykh podatay i poshlin.
8. PSZRI. – Sobr. 2-ye. – T. 12 (1837). – SPb., 1838. – № 10834. Vysochayshe utverzhdyonnoye Uchrezhdeniye Ministerstva Gosudarstvennykh Imushchestv.
9. PSZRI. – Sobr. 2-ye. – T. 41 (1866). – Otd. 1. – SPb., 1866. – № 42899. O preobrazovanii obshchestvennogo upravleniya gosudarstvennykh krestyan, i o peredache sikh krestyan v vedeniye obshchikh gubernskikh i uyezdnnykh, a takzhe mestnykh po krestyanskim delam uchrezhdeniy.
10. PSZRI. – Sobr. 2-ye. – T. 41 (1866). – Otd. 2. – SPb., 1868. – № 43888. O pozemelnom ustroystve gosudarstvennykh krestyan v 36 guberniyakh.
11. PSZRI. – Sobr. 2-ye. – T. 41 (1866). – SPb., 1868. – № 44024. Ob izmenenii i sokrashchenii sostava Ministerstva Gosudarstvennykh Imushchestv i podvedomstvennykh onomu mestnykh po guberniyam uchrezhdeniy.
12. PSZRI. – Sobr. 2-ye. – T. 42 (1867). – Otd. 1. – SPb., 1871. – № 44590. O pozemelnom ustroystve gosudarstvennykh krestyan v devyati Zapadnykh guberniyakh.
13. PSZRI. – Sobr. 2-ye. – T. 42 (1867). – Otd. 2. – SPb., 1871. – № 45077. Vysochayshe utverzhdyonnyya Pravila dlya sostavleniya, predyavleniya i utverzhdeniya lyustratsionnykh aktov po kazyonnym seleniyam i mestechkam v guberniyakh: Vilenskoy, Vitebskoy, Volynskoy, Grodnenskoy, Kiyevskoy, Kovenskoy, Minskoy, Mogilyovskoy i Podolskoy.
14. Rasiyski dzyarzhauy gistorychny arkhiv (g. Sankt-Petsyaburg). – F. 1291. Vop. 1, 1865 g. Spr. 531.
15. Sambuk, S. M. Politika tsarizma v Belorussii vo vtoroy polovine XIX veka / S. M. Sambuk; red. V. P. Panyutich. – Minsk : Nauka i tekhnika, 1980. – 224 s.
16. Sbornik postanovleniy po pozemelnomu ustroystvu gosudarstvennykh krestyan v guberniyakh Vilenskoy, Vitebskoy, Volynskoy, Grodnenskoy, Kiyevskoy, Kovenskoy, Minskoy, Mogilyovskoy i Podolskoy. – SPb., 1868. – 219 s., 1 tabl.
17. Statisticheskiye tablitsy Rossiyskoy imperii, izdavayemyye po rasporyazheniyu ministra vnutrennikh del Tsentralnym statisticheskim komitetom. Vyp. 2: Nalichnoye naseleniye imperii za 1858 god. / pod red. A. Bushena; predisl. A. Troynitskiy. – SPb. : Tipo-lit. T-va I. N. Kushnerev i Ko, 1863. – X, 330 s.: tabl., 1 l. k.
18. Yanson, Yu. E. Opyt statisticheskogo issledovaniya o krestyanskikh nadelakh i platezhakh / [Soch.] Yu. Yansona, prof. S.-Peterb. un-ta. – SPb. : M. Stasyulevich, 1877. – VIII, 160, 26 s.